

دو فصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۶، شماره ۲، (پیاپی ۸۷/۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۲

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۸۷ تا ۱۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹

نقد و بررسی تصحیح نظم جواهر اثر ضمیری جاجرمی

محمد رضا معصومی^۱، مهدی سلمانی^۲، امین مجلی زاده^۳

چکیده

ایرانیان از دیرباز به برتری و تأثیرگذاری کلام منظوم نسبت به سخن منثور در تعلیم و آموزش پی برده و با به کارگیری وزن و قافیه، آثار فراوانی را در این زمینه خلق کرده‌اند. «نظم جواهر» یکی از همین آثار است که با هدف تسهیل حفظ معنی لغات قرآن کریم، به همت «ملاعلی جاجرمی» متخلص به «ضمیری» در سال ۱۲۰۵ ه.ق. به رشته نظم کشیده شده است. ضمیری لغات قرآنی را در سی قصیده مطابق با سی جزء قرآن آموزش داده است. وی در سرودن این منظومه از نصاب الصبیان ابونصر فراهی تقلید کرده است. از کتاب نظم جواهر سه نسخه خطی در دست است؛ یکی از این نسخه‌ها در کتابخانه ملی و دو نسخه دیگر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این اثر در سال ۱۴۰۱ ه.ش. بر اساس نسخه موجود در کتابخانه ملی، تصحیح و از طرف انتشارات مرکز ملی تحقیقات حلال چاپ شده است. پژوهش پیش رو به شیوه تحلیلی - توصیفی و با استناد به نسخ خطی اثر، به بررسی و نقد این تصحیح اختصاص دارد. بررسی نسخه چاپی و مصحح نظم جواهر نشان می‌دهد که اغلاط و کاستی‌هایی در این کتاب وجود دارد که ناشی از ضعف نسخه اساس، خطای مصححان محترم در خوانش متن و نادیده گرفتن نسخه‌های بدل است.

کلیدواژه‌ها: نظم جواهر، ضمیری جاجرمی، تصحیح

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. Mohammadreza.Masoumi@iau.ac.ir

OrcID: 0000-0002-4196-504X

(نویسنده مسئول)

۲. استادیار گروه معارف و ادبیات فارسی، دانشگاه صنعتی اصفهان، اصفهان، ایران. M.salmani54@yahoo.com

OrcID: 0000-0003-3896-5011

۳. دکتری زبان و ادبیات فارسی، پردیس شهید باهنر، دانشگاه فرهنگیان اصفهان، اصفهان، ایران. Aminmojalle@gmail.com

OrcID: 0000-0002-0218-9156

doi 10.48308/HLIT.2024.233403.1262

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

A Critical Exploration into the Editing of Jâjarmi's *Nazm-e Jawâher*

Mohammad Reza Masoumi¹, Mahdi Salmani², Amin Mojallizadeh³

Abstract

Iranians have long realized the influence and superiority of poetry over prose in teaching and learning; moreover, by using meter and rhyme, they have created many works in this field. *Nazm-e Jawâher* ("Order of Jems") is one of these prominent works that was created in order to facilitate the memorization of words' meanings of the Holy Quran by the efforts of Molla Ali Jâjarmi, pen-named Zamiri, in the year 1205 AH. Zamiri teaches Quranic words in thirty odes corresponding to the thirty parts of the Quran. In composing this book of verse, Zamiri imitated Abu Nasr Farâhi's *Nisâb al-Sibyân*. There are three manuscripts of *Nazm-e Jawâher*; one of these is kept in the National Library and the others are kept in the Library of the Islamic Parliament. This work was published in 1401 AH based on the manuscript in the National Library; it has been corrected and printed by the publishing division of the National Halal Research Center. The current research is devoted to reviewing and assessing this edition with reference to the available manuscripts based on an analytical-descriptive method. Examining the printed and corrected version of *Nazm-e Jawâher* shows that there are errors and shortcomings in this book caused by the weakness of the main manuscript, the mistakes of the esteemed editors in interpreting the text, and the overlooking of the other manuscripts.

Keywords: History *Nazm-e Jawâher*, Zamiri Jâjarmi, editing

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran, email of the corresponding author: Mohammadreza.masoumi@iau.ac.ir

 ORCID: 0000-0002-4196-504X

2. Assistant Professor, Department of Islamic Thought and Persian Literature, Isfahan University of Technology, Isfahan, Iran, email: M.salmani54@yahoo.com

 ORCID: 0000-0003-3896-5011

3. Phd in Persian Language and Literature, Shahid Bahonar Campus, Farhangian University of Isfahan, Isfahan, Iran, email: Aminmojalle@gmail.com

 ORCID: 0000-0002-0218-9156

 doi 10.48308/HLIT.2024.233403.1262

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. مقدمه

پس یکی از شاخه‌های ادبیات تعلیمی به اشعار و نوشته‌هایی اختصاص دارد که با هدف آموزش یک هنر یا فن خاص سروده یا تألیف شده‌اند؛ به عنوان مثال، در ادبیات اروپا می‌توان به روستائیان‌های ویرژیل دربارهٔ آداب نگهداری از مزارع و ادارهٔ آن‌ها، و هنر شاعری از هوراس در تعلیم هنر شعر اشاره کرد یا در ادبیات فارسی، نصاب‌الصیبان ابونصر فراهی در تعلیم لغت و دانشنامهٔ میسری در طب و داروشناسی را نام برد (نک: داد، ۱۳۸۵: ۲۳). از آنجا که ایرانیان مسلمان از قدیم‌الایام با قرآن کریم انس داشته‌اند تعلیم این کتاب آسمانی به متعلمان مخصوصاً کودکان، در مکتب‌خانه‌ها و مدارس و منازل مورد توجه و مرسوم بوده است. این آموزش‌ها علاوه بر تعلیم قرائت صحیح، به یادگیری الفاظ و مفردات قرآن و معانی آن‌ها نیز اشتهال داشته است. با توجه به تأثیر کلام منظوم و سهولت به‌حافظه‌سپردن آن، تعلیم معنی لغات قرآن با شعر، شیوه‌ای مطلوب و مؤثر به شمار می‌رفته است. کتاب نظم جواهر یا نصاب لغات قرآن کریم یکی از همین آثار است که شاعری متخلص به «ضمیری» در سال ۱۲۰۵ ه.ق. آن را به تقلید از نصاب‌الصیبان ابونصر فراهی برای آموزش و حفظ معنی لغات قرآن سروده است و در سال ۱۴۰۱ ه.ش. به همت بهروز جنت و همکاران تصحیح و چاپ شده است. این مقاله به نقد و بررسی تصحیح این اثر اختصاص دارد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی در نقد و بررسی تصحیح نظم جواهر (نصاب لغات قرآن کریم) انجام نشده است.

۱-۲. روش پژوهش

این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در نقد و بررسی ابیات کتاب نظم جواهر، نسخه چاپی مصحح با نسخ خطی موجود مقابله گردیده و برخی کاستی‌ها و اشتباهات راه‌یافته به کتاب استخراج و ذکر شده است.

۲. بحث اصلی

۲-۱. معرفی شاعر

ملا علی جاجرمی متخلص به «ضمیری» از شعرای قرن سیزدهم هجری قمری است. دربارهٔ احوال و زندگی

وی اطلاعاتی در دست نیست. تنها اثر برجای مانده از او منظومه نظم جواهر یا نصاب لغات قرآن است و آنچه در فهرست‌های نسخ خطی و کتاب مشاهیر جاجرم در مورد احوال این شاعر آمده، برگرفته از اشعار همین کتاب و به استناد نسخ خطی آن است. در فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی به استناد انجامه نسخه شماره ۲۹۹۰ نام شاعر به صورت «ملا علی کور جاجرمی» آمده است (نک: انوار، ۱۳۵۴، ج ۶: ۷۴۴).

ضمیری در نظم جواهر دو بار به تخلص خود اشاره کرده است:

کرد به سی قطعه **ضمیریش** قطع چون عدد جزو کتاب کریم
(ضمیری، ۱۳۳۱: گ ۴۱)
که بنگر دم واپسین بر **ضمیری** زبانش به ذکر شهادت بگردان
(همان: گ ۶۱)

ابیاتی از دیباجه کتاب نیز بیانگر آن است که ضمیری شیعه دوازده‌امامی بوده است:

بعد نبی حافظ قرآن که بود؟ غیر علی نفس رسول کریم...
یازده اختر که پس از آن مه‌اند بر فلک عز و کرامت مقیم
نورفزایان چراغ همدی راهنمایان ره مسـتقیم
روضه ایشان ز نسیم سلام باد چو روضات جنان پُر شمیم
(همان: گ ۴۰)

همچنین دو قصیده در پایان نسخه ۲۹۹۰ کتابخانه ملی (برگ ۶۱ تا ۶۴) کتابت شده است که اولی با قافیه «لام» و دومی با قافیه «راء» است و برخی محققان این قصاید را نیز از «ضمیری» دانسته و نوشته‌اند که قصیده اول در مدح ناصرالدین شاه و قصیده دوم در مدح حضرت علی (ع) است (نک: انوار، ۱۳۵۴، ج ۶: ۷۴۵ و علیزاده جاجرم، ۱۳۷۶: ۱۳۳). اختلاف خط کتابت این دو قصیده با خط نظم جواهر تردید در انتساب قصاید را در ذهن نویسندگان این مقاله به وجود آورد و تحقیقات بیشتر به این نتایج منجر شد که قصیده اول با مطلع زیر از انوری و در مدح ناصرالدین طاهر، وزیر سلجوقیان است. به نظر می‌رسد ترکیب «ناصر دولت و دین» و کنیه «بوالمظفر» در بیت پانزدهم قصیده موجب شده است تا قصیده در مدح ناصرالدین شاه دانسته شود:

جرم خورشید چو از حوت درآید به حمل اشتهب روز کند ادهم شب را ارجل ...
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۲۹۵)

قصیده دوم با مطلع زیر نیز از «توفان مازندرانی» شاعر قرن دوازدهم است که در مجمع الفصحا ذکر شده است:

چگونه چاک زخم بی تو پیرهن در بر که دست من به سرم ماند و نیست دست دگر
(هدایت، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۰۴۵)

۲-۲. معرفی اثر

۲-۲-۱. سبب تألیف

نظم جواهر یکی از آثار ارزشمندی است که در زمینه ادبیات تعلیمی برای تسهیل در حفظ لغات قرآن کریم به نظم کشیده شده است. شاعر این منظومه «ملاعلی ضمیری جاجرمی»، شاعر قرن سیزدهم هجری قمری است. آن طور که از دیباچه کتاب برمی آید شخصی به نام «قاسمعلی» لغات قرآن را جمع آوری کرده بوده و چون حفظ نظم آسان تر از نثر است از ضمیری خواسته تا این لغات را به شعر دریاورد:

کاختر برج هنر و کان فضل مرشد دین صاحب قلب سلیم...
نامش از آن آمده قاسمعلی کامده او عزّ و علارا قسیم
ساخته بود از پی تسهیل ضبط جمع لغت های کتاب کریم
آمده چون سهل تر از حفظ نثر نظم بر صاحب طبع سلیم
زان سبب این ذره بی وقور را کرد در این امر شریک و سهیم
(ضمیری، ۱۳۳۱: گ ۴۰)

۲-۲-۲. سال تألیف

ماده تاریخ سرودن اثر، همان ترکیب نظم جواهر و به حساب جمل، سال ۱۲۰۵ ه.ق. است:

بحمدالله این نظم گوهرنثارم رسید از عنایات ایزد به پایان
مُسَمّی شود گر به نظم جواهر مناسب بود نزد گوهرشناسان
همین نام سازد ز تاریخ آگه اگر بر تو حصر جمل باشد آسان
(همان: گ ۴۷)

۲-۳- ساختار اثر

ضمیری نظم جواهر را در ۳۱ قصیده سروده است. «دیباچه کتاب» در قصیده اول آمده و سی قصیده دیگر منطبق بر تعداد جزءهای قرآن کریم است؛ بدین معنی که هر قصیده لغات یک جزء از قرآن را در بر دارد.

کرد به **سی قطعه** ضمیریش قطع چون عدد **جزو** کتاب کریم

(همان: گ ۴۱)

شاعر در هر بیت، از یک لغت تا هفت لغت (مدخل) را همراه با معنی آن‌ها آورده است. روش ترجمه لغات بدین صورت است که در قصاید آغازین اکثر لغات، حتی ساده‌ترین آن‌ها، معنی شده ولی در ادامه و در قصاید بعد، از تکرار آن لغت خودداری شده است. بنابراین تعداد لغات ترجمه شده جزءهای اول قرآن بیشتر از جزءهای بعدی است. البته مسلم است که لغات معنی شده در نظم جواهر (حدوداً ۲۳۵۰ مدخل)، شامل همه لغات قرآن نیست.

ضمیری به تقلید از ابونصر فراهی در نصاب‌الصبيان، دو بیت آغازین هر قصیده را به آموزش یکی از اوزان و بحور عروضی اختصاص داده است، به عنوان مثال:

ای رخت در حسن، مهر آسمان ماه زمین ذره‌سان تا چند گردم در هوایت اینچنین
فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن^۱ خیز و بر من آور از بحر رمل در ثمین

(همان: گ ۳)

ای یار شوخ چشمِ پری چه ره دل سستان چون شمع سوزدم ز غمت مغز استخوان
مفعول فاعلاتن مفاعیل فاعلن این بود وزن بحر مضارع که شد عیان

(همان: گ ۴۴)

بحور و تعداد قصاید هر بحر عبارت‌اند از: رمل (۹)، متقارب (۵)، مضارع (۴)، هزج (۴)، خفیف (۳)، رجز (۲)، مجتث (۲)، سریع (۱)، منسرح (۱).

یکی از نکات قابل توجه در این منظومه آن است که شاعر حروف مقطعه برخی سوره‌ها را نیز معنی یا به

زعم خود رمزگشایی کرده است، به عنوان مثال حروف مقطعه آغاز سوره شعرا را چنین آورده است:

طا و سین و میم، طهر و بستر و مجد تازه محدث، منطلق گشته روان

(همان: گ ۵۵)

۲-۳. بررسی تصحیح نظم جواهر

بررسی متن مصحح نظم جواهر نشان می‌دهد که علی‌رغم تلاش مصححان در احیای این اثر ارزشمند، دقت کافی در تصحیح علمی و مقابله نسخه‌های خطی اثر صورت نگرفته است. در ادامه به برخی از این کاستی‌ها اشاره می‌شود.

۲-۳-۱. شیوه تصحیح

مصححان، در مورد شیوه تصحیح کتاب چنین گفته‌اند:

در این تصحیح، دستنویس کتابخانه ملی نسخه اساس بوده و اغلاط، کاستی‌ها و افتادگی‌های آن با استفاده از دستنویس مجلس تصحیح شده است. برای اطمینان از صحت ضبط، واژه‌های فارسی را با لغت‌نامه دهخدا و فرهنگ بزرگ سخن و لغات عربی را با لسان‌العرب و تاج‌العروس مقایسه کرده‌ایم. همچنین برای بهره‌مندی بیشتر مخاطبان، تصویر نسخه اساس را در پایان کتاب آورده‌ایم (ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۱)

نقدی که بر این بخش وارد می‌شود این است که اولاً مشخص نیست از بین دو شیوه «تصحیح بر مبنای نسخه اساس» و «تصحیح بینابین» کدامیک مد نظر مصححان بوده است؟ (نک: مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۷۹ و ۲۸۰) ثانیاً از آغاز تا پایان کتاب حتی یک مورد از اختلاف دو نسخه مورد استفاده گزارش نشده است تا مشخص شود اغلاط، کاستی‌ها و افتادگی‌های نسخه اساس چه بوده که با ضبط‌های راجح نسخه بدل تصحیح گردیده است؟

۲-۳-۲. مغفول ماندن یکی از نسخه‌ها

مصححان نظم جواهر در مقدمه کتاب، نسخه‌های باقی‌مانده از این اثر را دو نسخه دانسته و چنین آورده‌اند: از نظم جواهر دو نسخه خطی برجای مانده است: ۱- دستنویس کتابخانه ملی ایران به شماره ۲۹۹۰/۲ که محمد ابراهیم بن آقامراد آن را در محرم سال ۱۲۳۱ ق به خط نستعلیق کتابت کرده است. ۲- نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۴۹۴۶ که محمود بن میرزا عبدالواحد^۳ آن را در ۲۷ محرم ۱۲۹۰ به خط نسخ کتابت نموده است (ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۱).

مصححان کتاب، نسخه‌های فوق‌الذکر را به استناد «فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران» (دنا) معرفی کرده‌اند اما با کمی دقت در فهرستواره‌های دنا و فنخا معلوم می‌شود که از این اثر، سه نسخه خطی برجای

مانده است. از این سه نسخه، دو نسخه با عنوان «نظم جواهر» و یک نسخه با عنوان «نظم الجواهر» یا «نصاب لغات قرآن» ثبت شده است که مصححان به نسخه سوم توجه و حتی اشاره هم نکرده‌اند (نک: درایتی، ۱۳۸۹، ج ۱۰: ۷۳۰ و درایتی، ۱۳۹۰، ج ۳۳: ۵۱۵).

این نسخه که به شماره ۱۴۲۷۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود، ۵۵ برگ دارد و به خط نستعلیق کتابت شده است. نسخه مجدول و دارای رکابه است. نام سوره‌ها، شماره قصیده مربوط به هر جزء از قرآن و بحر عروضی قصیده در صدر یا کنار ابیات با شنگرف نوشته شده است. نام کاتب و تاریخ کتابت نسخه نامعلوم است. نسخه از آغاز افتادگی دارد؛ یعنی دیباجه و قصیده اول مربوط به جزء اول قرآن را نداشته و با این ابیات آغاز می‌شود:

نظر بگشا ببین سرو سهی را ای سیه‌مژگان که دارد سر به زیر از شرم بالای تو در بستان
مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ هزج را اینچنین تقطیع کن جانا و خوش برخوان
(ضمیری، بی‌تا: گ ۱)

در پایان این نسخه، ابیاتی در مدح شاهزاده «محمد قلی‌شاه» آمده است که در دو نسخه دیگر دیده نمی‌شود:

«از این نام، تاریخ آن نیز یابد کسی کاو بود گوهر عقل را کان
رسیدم به کام دل از این تمنا رسانیدمش تا ز عنوان به پایان
به اقبال شهزاده چرخ‌رفعت که گردد به گرد سرش چرخ گردان
محمد قلی‌شاه والا [که] باشد هزاران غلامش چو سام نریمان
درخشنده خورشید اوج عدالت که در سایه اوست آرام خلقان
الهی به قرآن احمد که بر وی فرستادیش تا کند نسخ ادیبان
که حافظ شو این مهر بُرج شرف را ز رنج زوال و ملال تن و جان
فلک تا بود باد گردان به کامش جهان تا بود باد رایش فروزان
بخشا گناه من و والدینم وز آن کس که باشد به قرآنش ایمان
(ضمیری، بی‌تا: گ ۵۱)

اگر این ابیات در مدح «محمد قلی میرزا» (۱۲۰۳-۱۲۸۹ ه.ق.)، فرزند فتحعلی شاه باشد این سؤال پیش می‌آید که آیا «ضمیری» این اثر را در حالی که «محمد قلی میرزا» دو ساله بوده به نام وی کرده است؟

به نظر نگارندگان این پژوهش، «ضمیری» چند سال بعد از اتمام منظومه، با تغییراتی که در ابیات پایانی داده است، آن را مجدّد تحریر نموده و به نام ممدوح خویش «محمّد قلی میرزا» ختم کرده است. به هر حال مصححان کتاب این نسخه را که می‌تواند در تصحیح کتاب استفاده شود و با توجه به ارزش و اهمیتش، در حل مشکلات متن و خوانش صحیح آن راهگشا باشد، مغفول گذاشته‌اند. از این پس در پژوهش پیش رو، نسخه کتابخانه ملی با کوتاه‌نوشت «مل»، نسخه شماره ۱۴۹۴۶ مجلس با کوتاه‌نوشت «مج ۱» و نسخه شماره ۱۴۲۷۱ کتابخانه مجلس با کوتاه‌نوشت «مج ۲» خواهند آمد.

۲-۳-۳. ضبط ناقص اوزان قصاید

همان طور که اشاره شد یکی از ویژگی‌های مهم نظم جواهر این است که در آغاز قصاید و بعد از بیت مطلع (بیت اول) یک بیت برای آموزش عروض آورده است، به این شیوه که در مصراع اول، افاعیل آمده و در مصراع دوم، نام بحر ذکر شده است. اما مصححان در تصحیح کتاب و در اکثر موارد، افاعیل عروضی را به درستی تصحیح نکرده‌اند و به نظر می‌رسد با پیش از حد به متن نسخه اساس پایبند بوده‌اند یا فرض را بر این گذاشته‌اند که همه خوانندگان کتاب از خواص و مسلط بر عروض‌اند و نیازی به ضبط دقیق افاعیل نیست. نمونه‌هایی از شیوه تصحیح اوزان عروضی کتاب چنین است:

فاعلات فاعلات فاعلات^۳ خیز و بیرون آور از بحر رمل دژ ثمین

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۵)

مفاعیل مفاعیل مفاعیل مفاعیل هزج را این چنین تقطیع کن جانا و خوش برخوان

(همان: ۲۱)

مفاعیل مفاعیل مفاعیل فعلول شود بحر هزج تقطیع ازین سان

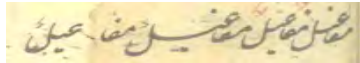
(همان: ۳۵)

فعلول فعلول فعلول تقارب بدین وزن گردد تمام

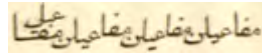
(همان: ۳۶)

مسلم است که رکن اصلی این بحر باید به یکی از دو صورت مختوم به «تتوین» یا «نون ساکن» تصحیح می‌شد تا به درستی خوانده شود. لازم به ذکر است که در سراسر نسخه «مج ۱» هر رکن با «ن» و در نسخه

«مج ۲» با «تنوین» کتابت شده است؛ مثال:

(ضمیری، بی تا: گ ۱)

(ضمیری، ۱۲۹۰: گ ۵)

۲-۳-۴. عدم تصحیح کلمات ناخوانای نسخه اساس

بررسی متن کتاب نشان می‌دهد که مصححان هر جا که نتوانسته‌اند کلمه‌ای را در نسخه اساس بخوانند به جای آن علامت سه نقطه گذاشته‌اند. حال آنکه اگر از نسخه‌های بدل کمک گرفته می‌شد تصحیح این دسته از کلمات به خوبی صورت می‌گرفت:

چون خطیته سیئه باشد گنه، مَس سودن است ... روز، اعراض روتابیدن از راه یقین

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۹)

این بیت در نسخه «مج ۱» نیامده است اما در «مج ۲» وجود دارد و کلمه خوانده نشده در آغاز مصراع دوم، به استناد این نسخه و نیز تصحیح قیاسی، «یوم» است. (نک: ضمیری، بی تا: گ ۵)

بُهت حیرانی و قریه دیه و خو افتادن ... عرش است، بود لبث درنگ اندر کار
عام سال است و سنه متغیر ... به مرور مه و سال، آیه نشان، خر چو حمار

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۲۴)

این دو بیت مربوط به آیه ۲۵۹ سوره بقره است. با توجه به متن آیه «و هـی خاویبه علی عروشها» و ضبط نسخه‌های «مج ۱» و «مج ۲»، کلمه محذوف در بیت اول «سقف» است. کلمه «دیه» در مصراع اول نیز به استناد نسخه‌های بدل و نیز وزن شعر باید «ده» باشد.

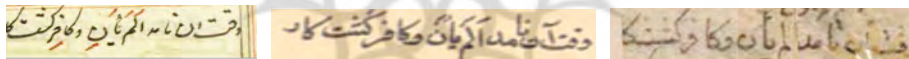
در بیت دوم نیز ضبط کلمه «سنه» اشتباه است. این کلمه با توجه به متن آیه «فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ لَمْ يَسْتَنْهْ» و ضبط نسخه‌های بدل، «تَسْتَنْهْ»، مصدر باب تَفَعَّلَ از ریشه «سَنِه» به معنی «فاسد شدن و تغییر یافتن غذا و مانند آن» (نک: جر، ۱۳۷۶، ج ۱: ۵۷۲) و کلمه محذوف بعد از «تَسْتَنْهْ» نیز فعل «گشتن» است؛ در نتیجه صورت صحیح این بیت چنین است:

عام سال است و تَسَنُّهُ متغیّر گشتن به مرور مه و سال، آیه نشان، خر چو حمار
سور باره، باب در، درخواست کردن التماس وقت آن تامدالَم یأَن و کافر...
(همان: ۶۰)

این بیت مربوط به آیات ۱۳ تا ۱۶ سوره حدید است. مصححان در تصحیح مصرع دوم، کلمه سوم را اشتباه خوانده‌اند و آن را به صورت «تامدا» آورده‌اند که هیچ معنایی از آن استنباط نمی‌شود در حالی که با توجه به متن آیه (أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا...) و نسخه‌های بدل، این کلمه «نامد» و «الف» پایانی آن نیز همزه «أَلَمْ» است. بنابراین صورت صحیح این بخش از مصرع چنین است: «وقت آن نامد؟ أَلَمْ يَأْنِ؟» (نک: فرهنگنامه قرآنی، ۱۳۸۹، ج ۴: ۱۶۴۵).

در ادامه بیت و در معنای «کافر» باید گفت از آنجا که این واژه از ریشه «کَفَر» به معنای «پوشاندن» است؛ یکی از معانی آن، «زارع و کشاورز» است (نک: جر، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۶۸۷) به اعتبار اینکه کشاورز بذر را در زمین پنهان می‌کند و روی آن را با خاک می‌پوشاند. با این توضیح و نیز دقت در هر سه نسخه خطی نظم جواهر می‌توان کلمه‌ای را که مصححان حذف کرده‌اند تشخیص داد؛ این کلمه «کشتکار» به معنی «کشاورز و زارع» است. (نک: دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل «کشتکار»).

ضبط نسخه «مل» (گ ۴۱) ضبط نسخه «مج» (گ ۵۶) ضبط نسخه «مج» (گ ۸۶)

۲-۳-۵. عدم تصحیح افتادگی‌های نسخه اساس

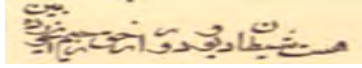
مصححان کتاب، هر جا که نسخه اساس افتادگی داشته است، متن ناقص نسخه اساس را بدون توجه به وزن شعر و نسخه بدل در متن آورده‌اند، مثال:

عوذ بگرفتن پناه، الله نام کردگار هست شیطان دیو، دور از حق رحیم

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۵)

این بیت از قصیده اول کتاب است که در بحر رمل مثنی مقصور سروده شده است. قوافی این قصیده: اینچنین، ثمین، واپسین، دین، الذین، عالمین، خشمگین و غیره است، این دو نکته مؤید این است که قسمت پایانی بیت و قافیه آن افتاده است، ضمن اینکه مصححان، کلمه «رحیم» را به اشتباه «رحیم» ضبط

کرده‌اند. مراجعه به نسخه بدل «مج ۱» نشان می‌دهد که بخش محذوف بیت، «ای خرده‌بین»^۴ است و مصراع دوم باید به این صورت تصحیح شود:

= هست شیطان دیو، دور از حق رجیم، ای خرده‌بین
(ضمیری، ۱۲۹۰: گ ۴)

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۵)

محکم آن معنی روشن، متشابه لفظ که بود یافتن معنی آن بس دشوار

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۲۶)

این بیت نیز از قصیده سوم و در بحر رمل مثنی مخبون مقصور است. وزن ناقص مصراع اول و وجود «که» موصول در آغاز مصراع دوم مؤید آن است که یک هجای کشیده در پایان مصراع اول حذف شده است. با کمک نسخه‌های بدل می‌توان مصرع را این گونه تصحیح کرد:

محکم آن معنی روشن، متشابه لفظی است که بود یافتن معنی آن بس دشوار

 محکم آن معنی روشن، متشابه لفظی است

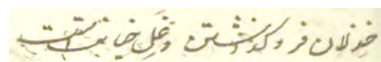
(ضمیری، بی تا: گ ۱۰)

(ضمیری، ۱۲۹۰: گ ۱۴)

فرو گذاشتن و غل خیانت است آمد ولی سخط غضب و فو بود دهان

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۲۹)

بیت از قصیده چهارم در بحر مضارع مثنی اخرج مکفوف مقصور است. مسلماً در آغاز بیت، لغت قرآنی ای که معنی «فرو گذاشتن» می‌دهد افتاده است. مصراع اول مربوط به لغات آیات ۱۶۰ و ۱۶۱ سوره آل عمران است. با توجه به این بخش از آیه ۱۶۰ این سوره: «وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ» و تأیید ضبط نسخه مج ۲ می‌توان نتیجه گرفت که لغت محذوف «خذلان» است. بنابراین صورت کامل مصراع اول چنین است:

 خذلان فرو گذاشتن و غل خیانت است =

(ضمیری، بی تا: گ ۱۵)

۲-۳-۶. حذف ابیات نسخه اساس

بررسی نسخه چاپی نظم جواهر و مقابله آن با نسخ خطی موجود نشان می‌دهد که در تصحیح اثر، برخی

ابیات که در نسخه اساس وجود دارد بی دلیل حذف شده اند و مصححان نیز توضیحی در این باره نداده اند، مثال:

در صفحه ۱۸ کتاب، بعد از بیت چهارم، بیت زیر که مربوط به لغات آیات ۴۰ تا ۴۳ سوره بقره است حذف شده است. (نک. ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۸):

هست اسرائیل یعقوب و خشوع و زهب و خوف ترس، و راکع خم شونده همچو فرزندان ببین
(ضمیری، ۱۲۳۱: گ ۵)

بیت فوق، علاوه بر اینکه در نسخه اساس وجود دارد، در نسخه «مج ۱» نیز آمده است. (نک. ضمیری، ۱۲۹۰: گ ۴).

در صفحه ۲۰ کتاب، بعد از بیت دوم، دو بیت زیر که مربوط به آیات ۱۰۱ و ۱۰۴ سوره بقره است محذوف است (نک. ضمیری، ۱۴۰۱: ۲۰):

دو ملک هاروت و ماروتند و بابل آن زمین نبذ آن بشکستن و کندن، وراء پس، ظهر پشت
مرء مرد و فتنه باشد آزمایش، بیس بد نفع و ضرر سود و زیان، بهره خلاق، أنظر ببین
(ضمیری، ۱۲۳۱: گ ۵)

بیت دوم با اندکی اختلاف در نسخه «مج ۱» نیز آمده است. (نک. ضمیری، ۱۲۹۰: گ ۴).
در صفحه ۴۵ کتاب، بعد از بیت پنجم، بیت زیر که مربوط به آیات ۱ تا ۱۳ سوره اسراء است نیامده است. (نک. ضمیری، ۱۴۰۱: ۴۵):

قصی است دور و جواس است در سرا رفتن حصیر آمده زندان و نامه دان منشور
(ضمیری، ۱۲۳۱: گ ۳۳)

این بیت، علاوه بر اینکه در نسخه اساس آمده است، در نسخه های «مج ۱» و «مج ۲» نیز وجود دارد. (نک. ضمیری، ۱۲۹۰: گ ۲۶ و ضمیری، بی تا: گ ۲۸).

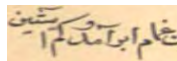
در صفحه ۵۵ کتاب، بعد از بیت سوم، بیت زیر که مربوط به لغات سوره صافات است حذف گردیده است. (نک. ضمیری، ۱۴۰۱: ۵۵):

بیض تخم و نرف مستی و زفاف آمد شتاب تل فکندن، غول آفت، صاحب علت سقیم
(ضمیری، ۱۲۳۱: گ ۳۷)

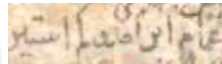
این بیت علاوه بر نسخه اساس، در نسخه‌های «مج ۱» و «مج ۲» نیز آمده است. (نک. ضمیری، ۱۲۹۰: گ ۳۲ و ضمیری، بی تا: گ ۳۹).

در کتاب، گاهی نیز کلماتی از ابیات حذف شده است که در نسخ خطی اثر وجود داشته است:
مُتَّخِذْ بَاشِدْ فَرَاغِيرِنْدَه وَ تَظْلِيلْ هَسْت سَايَه‌بانِ كَرْدَنْ، غَمَامِ اِبْر و كُمِ اَسْتِين
(ضمیری، ۱۴۰۱: ۴۵)

واضح است که مصراع دوم اشکال وزنی و افتادگی دارد. مراجعه به نسخ خطی نشان می‌دهد که فعل «آمد» بعد از «ابر» افتاده است. صورت صحیح قسمت آخر مصراع دوم چنین است: «غمام ابر آمد و گم آستین».

نسخه مج ۱ (گ ۴):

نسخه مل (گ ۵):

لازم است که مصححان کتاب، بازخوانی و مقابله مجدد اثر با نسخ خطی موجود را انجام دهند و ابیات یا کلمات محذوف را به متن چاپی بیفزایند.

۲-۳-۷. بدخوانی نسخه اساس

اغلاط متن چاپی نظم جواهر نشان می‌دهد که مصححان این اثر، برخی کلمات را درست نخوانده‌اند و به صورت ضبط‌های نادرست تصحیح کرده‌اند. در ادامه پژوهش به مواردی از این نوع کاستی‌های تصحیح اشاره می‌شود:

• نسیم / قسیم

نامش از آن آمده قاسمعلی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
کأمده او عزّ و علارا نسیم
(ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۴)

با توجه به معنای «قاسم» در مصراع اول، کلمه مورد نظر باید «قسیم» به معنی «سهیم» باشد (نک:

جر، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۶۳۷). این واژه در نسخه اساس (گ ۱) نیز «قسیم» کتابت شده است.

• ذلل و جلل / زلل و خلل

گر ذللی یا جल्ली باشدش در حک و اصلاح بکوش ای ندیم
(ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۴)

با توجه به مفهوم بیت و معنی «زَلَّ و خَلَّل» (لغزش و عیب)، مسلّم است که دو واژه «ذلل و جلل» باید تصحیح شوند. «زلل و خلل» مکرراً در متون دیگر به کار رفته است: «و حواشی ممالک از سوابق خَلَل و طوارق زیغ و زَلَل پاک کرد» (جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۳۴۴). «خیر و شر زمان را اندازه‌ای معین است و نظام و قوام کارها و خلل و زَلَل امور را مقداری مبین» (جوینی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۱۶۹). ضبط نسخه‌ی اساس «زلل» و ضبط نسخه‌ی مج ۱ «خلل» را تأیید می‌کند:

کَرِذَلِّی یا خَلَلِّی یا شَدَّی

کَرِذَلِّی یا جَلَلِّی یا شَدَّی

نسخه‌ی مل (گ ۲):

• متبجر / متبجر

ریح و متبجر سود و سودا، اشتراء بخردن است مدّ کشیدن، سرکشی طغیان، عمه کوری ز دین (ضمیری، ۱۴۰۱: ۱۶)

نیمه‌ی نخست مصراع اول، مربوط به آیه ۱۶ سوره بقره «فَمَا زَبَحَتْ تِجَارَتُهُمْ» است. با توجه به معانی «سود و سودا»، که با لَف و نشر مرتب برای کلمات قبل از خود آمده است، صورت صحیح کلمه متبجر، «متبجر» به معنی «بازرگانی کردن، سوداگری و تجارت» است (نک: جر، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۸۱۴). ضبط نسخه‌ی اساس و مج ۱ نیز مؤید این ضبط است:

بِیْحِ تَبْجَرِ سَوْسُو اَشْتَرَا بَخْرِدِنَا

بِیْحِ تَبْجَرِ سَوْسُو اَشْتَرَا بَخْرِدِنَا

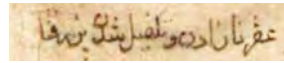
نسخه‌ی مل (گ ۲):

• پزرفتار / پذیرفتار

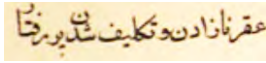
مریم آمد چو کنیز حق و بُشری مژده عُنُر نازادن و تکفیل شدن پزرفتار (ضمیری، ۱۴۰۱: ۲۶)

بیت در معنی لغات آیات ۴۰، ۴۴ و ۴۵ سوره آل عمران است. با توجه به آیه «إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ» (آنها قلم‌های قرعه خود را می‌افکندند تا کدامشان مریم را سرپرستی کند)؛ معنای «تکفیل» سرپرستی و کفالت است. در لغت‌نامه دهخدا «تکفیل» به معنی «کسی را پذیرفتاری کردن» آمده است. (نک: دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل «تکفیل»). این معنی و بررسی نسخ خطی نظم جواهر نشان می‌دهد که «شدن پزرفتار» نادرست و «شدن پذیرفتار» (پذیرفتار شدن) صحیح است. به نظر می‌رسد املائی «پزرفتار» در نسخه‌ی اساس و عدم توجه به نسخ بدل، موجب شده تا مصححان در خوانش و ضبط صحیح این کلمه دچار اشتباه شوند.

نسخه «مل» (گ ۱۱)

ضبط نسخه «مج ۱» (گ ۱۵)

ضبط نسخه «مج ۲» (گ ۱۱)

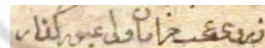

• کنار / گذار

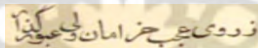
چو سُکَرِ مستی و فخر است ناز و مُخْتال است ز روی عَجَبِ خرامان، ولی عبور **کنار** (ضمیری، ۱۴۰۱: ۳۱)

بیت فوق در معنی لغات سوره نساء است و کلمه «عبور» مربوط به آیه ۴۳ این سوره «إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ» است. به طور حتم «عبور» معنی «کنار» نمی‌دهد بلکه مترادف با «گذار» (گذر کردن از جایی) است. (نک: دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل «گذار»). بررسی نسخه اساس نشان می‌دهد که مصححان به دلیل نوع کتابت حرف «ذال» در «گذار»، به اشتباه آن را «نون» خوانده‌اند و چون به نسخ بدل هم مراجعه نکرده‌اند این ضبط نادرست را در متن مصحح گنجانده‌اند.

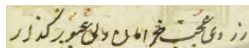
نسخه «مل» (گ ۱۴)

ضبط نسخه «مج ۱» (گ ۱۷)

ضبط نسخه «مج ۲» (گ ۱۹)

• مُذِيع / مُذِيع

مُيِّت است به شبِ مصلحت‌کننده ولی **مذیع** فاش‌کننده، کثیر دان بسیار (ضمیری، ۱۴۰۱: ۲۶)

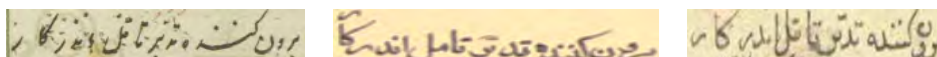
این لغت مربوط به آیه ۸۳ سوره نساء «وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّعَوْا بِهِ» است. ضبط این واژه در نسخه اساس و نسخ بدل «مذیع»، اسم فاعل از فعل «ذاع» پراکنده شد و انتشار یافت» است (نک: جر، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۰۰۸)؛ بنابراین یا مصححان در خوانش آن دچار اشتباه شده‌اند یا به خطای چاپی بیت توجه نکرده‌اند.

• تَدِين / تَدَبَّر

بود مُقِيت توانا و هست مستتبط برون‌کننده، **تدین** تأمل اندر کار (ضمیری، ۱۴۰۱: ۳۲)

مسلم است که «تأمل در کار» نمی‌تواند معنی «تدین» باشد. این لغت مربوط به آغاز آیه ۸۲ سوره نساء است «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ»؛ بنابراین صورت صحیح کلمه مورد نظر، «تدبّر» است. نسخه اساس نشان می‌دهد که مصححان در خوانش این واژه اشتباه کرده‌اند؛ به معنی آن توجه نکرده‌اند و از ضبط نسخه‌های بدل نیز که به وضوح «تدبّر» است کمک نگرفته‌اند:

نسخه «مل» (گ ۱۵) ضبط نسخه «مج ۱» (گ ۱۸) ضبط نسخه «مج ۲» (گ ۲۱)

• جنگ / جنگ

چنان که عمد بود قصد و ضد اوست خطا غنیمت آنچه بگیری به چنگ از کفار

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۳۲)

ضمیری مصرع دوم بیت فوق را در معنی لغت «مغانم» (جمع مغانم: غنیمت) در آیه ۹۴ سوره نساء آورده است. با توجه به اینکه غنیمت «به اموالی که مسلمانان در جهاد با کفار حربی به دست می‌آورند» (دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل «غنیمت») اطلاق می‌شود، واضح است که در بیت فوق، واژه «جنگ» اشتباه و صحیح آن «جنگ» است.

• مکائیل / مکایل

انابه بود بازگشتن و لیکن چو مکیال پیمان‌ه جمعش مکائیل

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۴۲)

این بیت از ابیات قصیده شماره ۱۲ کتاب است. قافیه‌های این قصیده عبارت‌اند از: قیایل، حاصل، دل، عاقل، مشکل، مایل، قائل، باطل و غیره. بنابراین ضبط «مکائیل» از نظر قافیه ایراد دارد، ضمن اینکه کتابت آن در هر سه نسخه، به صورت «مکایل» است. لازم به ذکر است که «مکایل» جمع «مکیل و میکیل» است (نک: دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل «مکیل»).

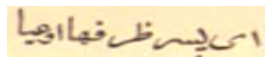
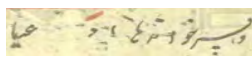
• پسر خنده‌ها او عیا / پسر خوانده‌ها ادعیا

تجافی تهی کردن و جوف هست درون و پسر خنده‌ها او عیا

(ضمیری، ۱۴۰۱: ۵۳)

این بیت مربوط به آیه چهارم سوره احزاب است: «مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَمَا جَعَلَ أَرْوَاجَكُمْ الْأَنْبِيَّ نُظَاهِرُونَ مِنْهُمْ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ». مسلم است که منظور شاعر، کلمه «ادعیا» (جمع دعی) به معنی «پسرخوانده‌ها» بوده است (نک: جر، ۱۳۷۶، ج ۱: ۹۸۰) و مصححان، بدون توجه به آیه مورد نظر و معنی واژه «ادعیا»، بیت را نادرست تصحیح کرده‌اند. البته ضبط نسخه «مج ۱» کاملاً متفاوت است؛ یعنی به صورت «ای پسر طرف‌ها اوعیا» آمده است اما نسخه «مج ۲» ضبط صحیح را در بر دارد: «پسرخوانده‌ها ادعیا».

نسخه «مل» (گ ۳۶) ضبط نسخه «مج ۱» (گ ۴۸) ضبط نسخه «مج ۲» (گ ۷۳)

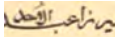

علاوه بر موارد ذکرشده، کلمات دیگری نیز در متن کتاب وجود دارد که در اثر بدخوانی مصححان یا اشتباه در چاپ، به صورت نادرست آمده است؛ مانند «سربال» به معنی «پیراهن» که به صورت «سریال» ضبط شده است (نک: ضمیری، ۱۴۰۱: ۴۵) یا «حَظَر» به معنی «منع» که به صورت «حضر» تصحیح شده است (نک: همان) یا «درجه دوستی» که معنای «خُلَّت» است و به صورت «در چه دوستی» چاپ گردیده است (نک: همان: ۲۴) یا «دان» که به صورت «دون» آمده است (نک: همان: ۱۷).

۳. نتیجه‌گیری

با وجود زحماتی که مصححان کتاب نظم جواهر در احیای این اثر ارزشمند متقبل شده‌اند، کاستی‌ها و اشکال‌هایی در متن آن دیده می‌شود که لازم است در چاپ‌های بعدی رفع گردد. این اشکال‌ها غالباً از آنجا ناشی می‌شود که مصححان در تصحیح اثر به نسخه‌های بدل توجه نداشته‌اند؛ در تصحیح برخی لغات به متن قرآن مراجعه ننموده و صرفاً به ضبط نسخه اساس بسنده و اعتماد کرده‌اند؛ در خوانش صحیح بعضی کلمات اشتباه کرده‌اند؛ برخی ابیات را که هم در نسخه اساس و هم نسخ بدل وجود دارند بی‌دلیل حذف کرده‌اند؛ متوجه اشکالات وزنی ناشی از کاستی یا افزودگی در اشعار نشده‌اند؛ کلمات ناخوانای نسخه اساس را تصحیح ننموده و به جای آن‌ها علامت سه‌نقطه گذاشته‌اند؛ اختلاف نسخ را ذکر ننموده‌اند و ایرادهای چاپی را برطرف نکرده‌اند. جا دارد برای چنین اثری، فهرست لغات و نمایه‌ها نیز تهیه و افزوده شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. با توجه به اینکه این شعر در بحر رمل مَثْمَن محذوف است، وزن آن به صورت «فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن» صحیح است.
۲. تاریخ کتابت این نسخه در فهرست‌های دنا و فنخا به‌اشتباه سال ۱۲۳۰ ق دانسته شده است که مصححان آن را به‌درستی و به استناد ترقیمه نسخه، اصلاح کرده‌اند. کاتب این نسخه فقط دو بیت آغازین قصاید را که در آموزش وزن و بحر عروضی قصیده است به خط نستعلیق کتابت کرده است اما نوع خط سراسر متن، نسخ است که هم در فهرست نسخه‌ها و هم در مقدمه کتاب، به‌اشتباه نستعلیق ثبت شده است.
۳. این نام در ترقیمه نسخه، «عبدالاحد» است اما هم در فهرست‌های دنا و فنخا و هم در مقدمه کتاب، به‌اشتباه «عبدالواحد» ذکر شده است.
۴. املاي این کلمه در نسخه «مج ۱» به صورت «خورده‌بین» آمده است که تصحیح گردید (نک: نجفی، ۱۳۸۷: ۱۷۴).

منابع

- قرآن کریم.
- انوری، علی بن محمد (۱۳۷۲) دیوان انوری، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی.
- انوار، سیدعبدالله (۱۳۵۴) فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۶، تهران: انتشارات کتابخانه ملی.
- جر، خلیل (۱۳۷۶) فرهنگ لاروس، ترجمه سید حمید طیبیان، تهران: امیرکبیر.
- جرفادقانی، ناصر بن ظفر (۱۳۷۴) ترجمه تاریخ یمینی، تصحیح جعفر شعار، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- جوینی، عطاملک بن محمد (۱۳۸۷) تاریخ جهانگشای جوینی، تصحیح احمد خانمی، تهران: علم.
- داد، سیما (۱۳۸۵) فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران: مروارید.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹) فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰) فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲) لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ضمیری، ملاعلی (۱۴۰۱) نظم جواهر، تحقیق و تصحیح بهروز جنت، سید محمد صاحبی و سید حامد صاحبی، تهران: سازمان غذا و دارو، مرکز ملی تحقیقات حلال.
- ضمیری، ملاعلی (۱۲۳۱ ق) نظم جواهر، نسخه خطی، کتابخانه ملی، ۲۹۹۰.
- ضمیری، ملاعلی (۱۲۹۰ ق) نظم جواهر، نسخه خطی، کتابخانه مجلس، ۱۴۹۴۶.
- ضمیری، ملاعلی (بی‌تا) نظم الجواهر، نسخه خطی، کتابخانه مجلس، ۱۴۲۷۱.
- علیزاده جاجرم، حسین (۱۳۷۶) مشاهیر جاجرم، تهران: موسسه نشر جهاد.
- فرهنگنامه قرآنی: فرهنگ برابره‌های فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن (۱۳۸۹). تهیه و تنظیم گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش‌های اسلامی با نظارت محمدجعفر یاحقی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹) نقد و تصحیح متون، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۸۷) غلط‌نویسیم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- هدایت، رضاقلیخان (۱۳۸۲) مجمع الفصحا، به کوشش مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.